
АЙХМАН ДЛЯ НАСТУПНОГО ПОКОЛІННЯ

(Переклад з англ. А. Медведовської)

«Це було слухання історії». Цією фразою американський теле-репортер у 1988 р. підсумував судовий процес, в якому Джон (Іван) Дем'янюк мав протистояти Державі Ізраїль після того, як його було екстрадовано із США в лютому 1986 р. для судового розгляду щодо його ролі в нацистських таборах у Польщі під час Другої світової війни. Зокрема, Дем'янюка звинувачували в тому, що він служив як охоронець у Треблінці, і за свої особливо жорстокі дії отримав прізвисько «Іван Грозний» (як і російський цар XVI ст., про якого зняв однойменний фільм режисер Сергій Ейзенштейн). Кажуть, що Іван був «одним із найжорстокіших людей, які коли-небудь існували на планеті Земля»¹. Ця характеристика з'являється на початку п'ятисерійного документального фільму Netflix «Диявол по сусідству», який своєю власною назвою виходить за межі морального вердикту, хоча й містить фігуру мовлення: диявол по сусідству мав би сховатися, щоб мати можливість жити серед звичайних людей, які не мають уявлення про метафізичне зло за огорожею саду. У випадку Дем'янюка сусідство було в Севен Хіллз, Клівленд, передмісті з населенням, яке переважно походило з України. Люди в цьому районі, так стверджується на початку, живуть своїм життям переважно без участі в «історії». Окрім подорожі зі Східної Європи до району Великих озер у Сполучених Штатах, усі вони прагнуть стабільності та непомітності.

Проте один із них став центральним персонажем «Слухання історії». У документальному фільмі це «слухання» відбувається немовби на двох рівнях: ми стежимо за судовим процесом в ізраїльському суді в 1987–1988 рр. (за яким тривала п'ятирічна апеляція) і ми дізнаємося про докази проти Дем'янюка, про документи, які вказують на приховані частини його біографії. Два шляхи пошуку правди навіть «націоналізовані» в «Дияволі по сусідству»: у Німеччині, де Дем'янюку довелося зіткнутися з черговим судом в останній період його життя, у суді мають значення (переважно) документи. В Ізраїлі, державі, що

¹ «The Devil next door (2019). Серія 1», Netflix, дата звернення жовтень 27, 2023, <https://www.netflix.com>.

постала в результаті Шоа, саме свідчення очевидців, які вижили, повинні привести до вироку.

Документальний фільм із п'яти частин має досить гостросюжетну структуру: кожна серія закінчується неочікуваним поворотом, щоб зберегти інтерес до наступного епізоду. Ця стратегія розповіді розвинулась із серіалізованого оповідання історій у ХІХ ст. (за прикладом Чарльза Діккенса) і широко використовується в таких жанрах, як кримінал і жахи. Для історії про Івана Дем'янюка принцип захопливого сюжету має значні наслідки. Інколи потрібно притримувати інформацію, щоб зробити речі цікавішими. У справі Дем'янюка заплутаності були настільки значними із самого початку, що в короткому документальному фільмі, як-от «Диявол по сусідству», багато обставин можуть здатися швидко затертими, хоча кожна деталь має велике значення. Згадується контекст «холодної війни» у справі, але недостатньо докладно. Звинувачення в тому, що Дем'янюк був «Іваном Грозним», мають своє коріння в Радянському Союзі, а також були спрямовані його спецслужбами проти зростання українського націоналізму в діаспорі — те, що Путін називає Україну «нацистською державою», походить із радянського наративу.

Від першого судового процесу проти Дем'янюка щодо позбавлення його американського громадянства після того, як його впізнали в альбомі можливих українських воєнних злочинців, багато прихильників Дем'янюка побачили в цьому «махінацію, що мала на меті не лише звинуватити одну невинну людину, але й звинуватити цілу націю»². Ця напруга між індивідуальною провиною та національними планами є першочерговою для розуміння справи Дем'янюка, і це також всюди відчувається у фільмі «Диявол по сусідству». А втім, з міркувань оповіді та специфіки медіа досить очевидно, що саме режисери хочуть висвітлити: є багато кадрів із судового процесу в Єрусалимі, включно з драматичними протистояннями між Дем'янюком і тими, хто пережив Голокост. Але насправді питання, яке розглядалося під час цього процесу, завжди вводило в оману: воно полягало не в тому, чи співпрацював Іван Дем'янюк у німецьких таборах під час Другої світової війни і якою мірою, а конкретно в тому, чи був він «Іваном Грозним», персонажем із Треблінки, якого описували як «оператора газових камер» і як жахливого садиста за кількома свідченнями. Засудження і страта «Івана Грозного» додали б процесу над Іваном Дем'янюком значення, порівняного з процесом проти Адольфа Айхмана.

² Glenn Sharfman, «The Quest for Justice. The Reaction of the Ukrainian-American Community to the John Demjanjuk Trials», *Journal of Genocide Research* 2(1) (2000): 67.

Майкл Вордер з консервативного Рокфордського інституту лаконічно назвав Дем'янюка «Айхманом для наступного покоління»³.

Обидва ці судові процеси були зняті на відео та пізніше були піддані аудіовізуальному перегляду. У випадку Айхмана є фільм «Спеціаліст» (1999) Еяля Сівана, критичний перегляд того, як Ізраїль намагався зробити судовий процес «моральним спектаклем» і «організованою ідеологічною виставою сіонізму»⁴. Айхмана звинувачували в тому, що він діяв як антисеміт, тобто через ненависть до євреїв, тоді як Ханна Арендт бачила універсальніший тип злочину — бюрократичне і технократичне зло проти людства.

Примітно, що Дем'янюка також називають «спеціалістом» у фільмі «Диявол по сусідству»: він «був фахівцем зі знищення євреїв», — каже Елі Розенбаум наприкінці частини 5. Ми маємо припустити, що це інтерв'ю було зняте нещодавно і спеціально для документального фільму Netflix, тож цілком можливо, що Розенбаум представив Дем'янюка як «спеціаліста», маючи в голові назву фільму Сівана. Але Розенбаум, директор OSI, говорить з позиції, коли вже було встановлено, що Дем'янюк був радше «гвинтиком» у механізмі геноциду. З юридичної точки зору це був остаточний вирок Дем'янюку після суду над ним у Німеччині, який є лише епілогом «Диявола по сусідству».

Серіал присвячений питанню ідентифікації, яке лежить в основі справи Дем'янюка. Це почалося з фотографії, яку він прикладав до його заяви на отримання візи в США у 1951 р. Цю фотографію разом з кількома іншими (тристорінковий альбом із сімнадцятьма фотографіями) показали тим, хто пережив Собібор, і на диво вони вказали, що це «Іван Грозний» із Треблінки. Цей момент розпізнавання обличчя (спершу на фото) є основною сценою для всього, що мало відбутися. Ця також важлива частина криміналістики (про риси обличчя) трохи розтягується, але від першого перегляду альбому до зустрічі в суді Дем'янюка (що сидить на своєму місці, часто з навушниками або перекладачем поруч) і тих євреїв, хто вижив у Треблінці, наприклад, Еліагу Розенбергом, існує пряма лінія. Також є драматична кульмінація: Розенберг підходить до трибуни Дем'янюка, той намагається потиснути йому руку, що, звичайно, було відхилено.

З точки зору історіографії, головний документ про Дем'янюка мав би завжди бути в центрі уваги: травниківська картка, яку можна було

³ Sharfman, «The Quest for Justice», 80.

⁴ Gal Raz, «Actuality of Banality: Eyal Sivan's The Specialist in Context», *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 24(1) (2005): 12, 20.

побачити як доказ того, що він був серед українців, яких німці готували для участі в знищенні (допомога та пособництво стали юридичним терміном у німецьких провадженнях). Але оскільки судовий процес зосереджений на живих свідченнях тих, хто вижив, питання автентичності травниківівської картки (яку також заперечували як можливу радянську підробку) стає побічним аспектом. Увесь документальний фільм побудований як безперервний потік деталей, які, здається, розкривають вирішальний аспект, але трохи пізніше, здається, вказують на протилежне. Лише після четвертої серії Дем'янюка можна зняти з гачка: насправді «Івана Грозного» звали Іван Марченко. Але потім з'ясовується, що мати Івана Дем'янюка вроджена Марченко. Ще один дивовижний поворот у постійно змінюваній «сукупності доказів» (ізраїльський прокурор Майкл Шейк). Правду про Дем'янюка можна знайти лише в неоднозначності. А для смертного вироку неоднозначності недостатньо.

Автори документального фільму змалювали учасників цієї справи у двох хронологічних вимірах: ми бачимо їх як персонажів історії (найпомітнішим є Йорам Шефтель, сумнозвісний і беззаперечно марнославно, спраглий до успіху ізраїльський адвокат Дем'янюка) і ми бачимо їх знову в нещодавній час, оглядаючись зараз з точки зору закритої справи, яка, однак, залишилася фундаментально невіршеною. Адже весь цей процес так і не увінчався перемогою вищої справедливості, якої так прагнула єврейська держава. Вона хотіла ідентифікувати основного злочинця як особистість, вона хотіла знайти «найжахливішого монстра цього століття». Для Еда Нішніка, зятя Дем'янюка, який придумав цю варіацію на основі кількох інших описів «Івана Грозного» не стільки як окремої людини, скільки як шифр, неможливо, щоб батько його дружини міг бути цією особою.

Коли Верховний суд постановив, що неможливо встановити «поза розумним сумнівом», що Дем'янюка слід ідентифікувати як «Івана Грозного», один із прокурорів Елі Габай заднім числом зробив висновок: «Ми не маємо права не вірити цим людям (очевидцям, тим, хто вижив) через свідчення загиблих українців». Це, напевно, найголовніше висловлювання за всі п'ять годин «Диявола по сусідству». Якщо в заяві є легка поблажливість, це, ймовірно, походить з кількох аспектів. По-перше, існує ієрархія істин: вахман із Треблінки, чий допит записаний перед тим, як його стратила радянська влада після Другої світової війни, не повинен бути на одному рівні з людиною, яка вижила в Треблінці та стверджує, що вона абсолютно впевнена, що впізнала Дем'янюка як «Івана Грозного». «Я бачив його очі», — заявив

Еліагу Розенберг (насправді у Дем'янюка були блакитні очі, а в Івана Марченка — темно-карі). Для Йорама Шефтеля було чудово, що він зміг отримати ті документи вахмана після відкриття архівів Радянського Союзу. Для обвинувачення ці документи мали меншу цінність, ніж свідки в суді. Отже, діє кілька неявних опозицій: євреї проти українських свідків, заяви жертв проти заяв злочинців (вахмани були допитані, а потім страчені), живі свідчення в судах проти письмових документів з архівів Радянського Союзу, голос проти паперу.

Ширший контекст усієї справи Дем'янюка насправді ніколи не потрапляє в центр уваги в «Дияволі по сусідству»: «війни жертв» і спроби знайти «травматичне закриття»⁵ для націй і груп, причетних до подій на «кривавих землях» у середині ХХ ст. Дем'янюк був окремою особою серед тих історичних рухів. Він став «міфічним згущенням»⁶, він мав стати «обличчям зла»⁷ в епоху, коли більшість нацистських злочинців уже були мертві. Більшу частину свого життя він прожив як поважний американець, але із часом знову став українцем, яким народився: людиною, якій вдалося уникнути того, щоб стати жертвою Голодомору, і яка намагалася орієнтуватися в мінливих ситуаціях розбудови нацистської та сталінської імперій з якомога меншим супротивом. Його роль вкладалася у зворушливу формулу: «Айхман був великим, а Іван малим»⁸. Можливо, Дем'янюк був фахівцем здебільшого в дуже обмежених амбіціях, а саме: уникнути власного знищення.

Найбільша перевага «The Devil Next Door» полягає в естетичному ефекті: оповідь, здебільшого своїми способами редагування, створює атмосферу приголомшення. Така «маленька» людина, як Джон Дем'янюк, через тридцять років після втечі з охопленої війною Європи знову опинилася під впливом подій, набагато масштабніших, до яких його підготувало виховання. І навіть документальний фільм Netflix не становить великого інтересу для його окремого чинника. Тож має сенс читати серіал проти його власного змісту: це не стільки історія про правду щодо Голокосту і воєнних злочинів, скільки попереджувальна розповідь про антагонізми, які нав'язують маленьким людям великі сили, і про правду та справедливість, і про величезні наслідки, які все ще впливають із тих подій.

⁵ Marouf Hasian, «Vectors of traumatic memories and mass-mediated representations of the “last” Nazi trial of John Demjanjuk», *Contemporary Justice Review* 17(4): 435.

⁶ Hasian, «Vectors of traumatic memories and mass-mediated representations», 439.

⁷ Цит. за: Hasian, «Vectors of traumatic memories and mass-mediated representations», 442.

⁸ Lawrence Douglas, *The Right Wrong Man. John Demjanjuk and the Last Great Nazi War Crimes Trial* (Princeton University Press, 2016), 251f.

Bibliography

Douglas, Lawrence. *The Right Wrong Man. John Demjanjuk and the Last Great Nazi War Crimes Trial*. Princeton University Press, 2016.

Hasian, Marouf. «Vectors of traumatic memories and mass-mediated representations of the “last” Nazi trial of John Demjanjuk». *Contemporary Justice Review* 17(4): 434–454.

Raz, Gal. «Actuality of Banality: Eyal Sivan’s *The Specialist* in Context». *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 24(1) (2005): 4–21.

Sharfman, Glenn. «The Quest for Justice. The Reaction of the Ukrainian-American Community to the John Demjanjuk Trials». *Journal of Genocide Research* 2(1) (2000): 65–87.

«The Devil next door (2019). Серія 1». *Netflix*. Accessed October 27, 2023. <https://www.netflix.com>.